

Warszawa, 18.04.2023

prof. dr hab. Karol Jan Myśliwiec
Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych
Polskiej Akademii Nauk
ul. Nowy Świat 72,
00-330 Warszawa

Recenzja

z rozprawy doktorskiej mgr Małgorzaty Danuty Zaremba p.t. „Technologia produkcji ptolemejskich mis fajansowych ze stanowiska Tell Atrib w Egipcie na podstawie badań archeologicznych i archeometrycznych”.

Napisana pod kierunkiem dr hab. Fabiana Welca dysertacja doktorska mgr Małgorzaty Danuty Zaremby, oparta na własnych badaniach autorki w ramach grantu NCN 2017/27/N/HS3/02464, przeprowadzonych na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (Wydział Nauk Historycznych, Instytut Archeologii), jest pod wielu względami dziełem pionierskim. Oparta jest bowiem na oryginalnym materiale źródłowym pochodzącym z polsko-egipskich wykopalisk w Tell Atrib (starożytne Athribis), dzięki czemu pewna jest zarówno jego proveniencja jak i datowanie na okres grecko-rzymski, głównie ptolemejski, tj. trzy ostatnie stulecia p.n.e. Były to wykopaliska, w których aktywnie brał udział promotor, dr hab. Fabian Welc, autor monografii dotyczącej artefaktów (głównie luksusowej ceramiki i figurek) z tzw. „fajansu egipskiego”, odkrytych podczas tych wykopalisk. Jego książka znana i uznawana jest w całym świecie naukowym i należy do podstawowych narzędzi badawczych, jakimi posługują się badacze kultur śródziemnomorskich zarówno w odniesieniu do ostatnich wieków p.n.e. jak i pierwszych wieków n.e. Jego odkrycia naukowe zainspirowały już badaczy różnych krajów do kontynuacji badań nad „fajansem egipskim”. Badania te są bardzo trudne z wielu powodów. W porównaniu z artefaktami wykonanymi z gliny, szczególnie ceramiką i figurkami terakotowymi, przedmioty „fajansowe” są znacznie słabiej reprezentowane w materiale archeologicznym, co wynika głównie ze stanu zachowania kwarcowego rdzenia pokrytego glazurą. Bardzo długo zniechęcało to archeologów do podejmowania pogłębionych, systematycznych studiów nad tym materiałem. Fabian Welc należy w tym względzie do Koryfeuszy w skali światowej, tworząc zespół ludzi, który bez przesady możemy nazwać jego „szkołą”. W grupie tej wyróżnia się mgr Małgorzata Danuta Zaremba. Wzięła ona na warsztat zespół fajansowych mis będących najliczniejszym typem naczyń wśród 332 przedmiotów

fajansowych zarejestrowanych podczas polskich wykopalisk w Tell Atrib. Fragmenty 7 mis zostały przez autorkę poddane wszechstronnym badaniom pozwalającym określić nie tylko morfologię, lecz także materiał, technikę modelunku naczyń i ich dekoracji, a także formę pieców, które służyły do ich wypalania.

Autorka wykorzystała wszelkie możliwe źródła, które pozwoliły jej odpowiedzieć na następujące pytania:

- Jaki był skład granulometryczny, mineralny i chemiczny pasty krzemionkowej użytej do produkcji fajansu?
- Jakie surowce były użyte do produkcji?
- Jakich narzędzi używano w warsztatach produkujących fajans?
- Jakie składniki nadawały plastyczność paście krzemionkowej?
- Jak formowano, dekorowano, suszono i glazurowano wyroby fajansowe?
- W jakich warunkach wypalano artefakty fajansowe?

Przede wszystkim zapoznała się dokładnie z terenem wykopalisk, na którym znaleziono badane przedmioty. W tym celu przestudiowała nie tylko publikowane już raporty z wykopalisk i monograficzne opracowania poszczególnych grup zabytków, lecz także niepublikowany dziennik wykopalisk i inwentarze zabytków z poszczególnych kampanii wykopaliskowych. Materiały te znajdują się w archiwum Instytutu Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN w Warszawie. Tekst pracy dowodzi jak dokładnie poznała kontekst topograficzny i stratygraficzny opracowywanych przez siebie artefaktów. Ma to ogromne znaczenie, ponieważ Tell Atrib jest jedynym stanowiskiem archeologicznym w Egipcie, na którym w niezakłóconym układzie wyodrębniono warstwy odpowiadające kolejnym fazom okresu Ptolemejskiego, datowanym z dokładnością do kilkudziesięciu lat na podstawie bogatego materiału numizmatycznego i gliptycznego. Ten ostatni zawiera stemple odcisnięte na imadłach amfor importowanych do Egiptu z całego obszaru śródziemnomorza, pozwalając rekonstruować kierunki wymiany handlowej i kulturowej z różnymi ośrodkami cywilizacji hellenistycznej.

Autorka nie zadowoliliła się jednak słowem pisanim, publikowanym i niepublikowanym. Przeprowadziła wywiady i konsultacje z żyjącymi jeszcze członkami misji wykopaliskowej Tell Atrib, m.in. z jej kierownikiem, tj. autorem niniejszej recenzji. Pozwoliło jej to ustalić chronologię badanych przez siebie mis na okres między połową III i połową II w. p.n.e., tj. czasy panowania pierwszych sześciu Ptolemeuszów, a także na wykazanie ścisłych związków

między artystami i rzemieślnikami różnych specjalności, skupionych w warsztatach przylegających od południa do budowli o charakterze sakralno-rytualnym tj. sanktuarium zbudowanego w początkach epoki ptolemejskiej i zespołu łaźni związanego z lokalnym kultem płodności. Tak wszechstronne podejście do danych topograficznych i stratygraficznych pozwoliło jej stwierdzić istnienie w ramach ogólnego „Koinē” hellenistycznego również specyficznej lokalnej kultury artystycznej widocznej w produktach różnych warsztatów, szczególnie zaś ceramicznych i koroplastycznych, gdzie przeplatają się elementy podobnych źródeł inspiracji o rodowodzie zarówno greckim jak i staroegipskim, a także perskim i orientalnym w szerokim znaczeniu tego słowa.

W pracy autorstwa mgr Małgorzaty Zaremby spotykają się dwa podejścia do tematu: historyczne i technologiczne. To drugie jest równie ważne jak to pierwsze, ponieważ produkcję fajansów uważa się za najbardziej wyrafinowaną technologię starożytnego Egiptu. W części historycznej autorka podkreśliła rozwój produkcji wyrobów fajansowych od czasów predynastycznych (4 tysiąclecie p.n.e.) do końca starożytności. Wykorzystała do tego całą literaturę przedmiotu, która wyszczególniona jest w bibliografii na str. 197-205. Cel i zakres jej własnych badań określiła precyzyjnie we wstępie pracy. Tam też znajduje się lista skrótów niezbędnych do opisu materiałów w części technologicznej. W kolejnym rozdziale (2) przedstawiony został stan wiedzy na temat technologii produkcji fajansu. Pozwala on uzmysłwić czytelnikowi nowoczesność i oryginalność metod wprowadzonych przez autorkę dysertacji, szczególnie w zestawieniu z metodami stosowanymi dotychczas.

Po zaprezentowaniu stanowiska archeologicznego w Tell Atrib (rozdział 3), badaczka przedstawia obiekt swoich badań szczegółowych, w tym rozmieszczenie i kontekst, a także analizę statystyczną znalezionych tam mis fajansowych. W rozdziale zatytułowanym „Metodyka” omówiono dokładnie przedmiot badań technologicznych. Każdy z omawianych fragmentów naczyń zbadany został na podstawie szlifów, przy użyciu mikroskopu cyfrowego i optycznego, zaś do badań petrograficznych użyto mikroskopu polaryzacyjnego. Każdą z siedmiu próbek poddano też skaningowej mikroskopii elektronowej (SEM) z mikrosondą rentgenowską (EDS), a także analizie rentgenostrukturalnej (XRD). Wyniki tych badań zawarte są w rozdziale 6. Łącznie obydwie rozdziały technologiczne obejmują ponad 100 stron. Trudno przecenić wartość tych opisów dokonanych przy użyciu najnowocześniejszego sprzętu elektronicznego, a wartość ta wzrośnie jeszcze bardziej gdy podobne metody zastosowane zostaną do badania materiałów z innych wykopalisk, umożliwiając porównanie mogące rzucić nowe światło na wymianę technologiczną między różnymi ośrodkami produkcji. Prezentacja badań dokonanych przez mgr Małgorzatę Zaremba imponuje nie tylko

profesjonalnym opisem słownym, lecz także bogatym materiałem ilustracyjnym, ukazującym kolejne etapy badań.

Ostatnie rozdziały dysertacji, „Interpretacja” i „Podsumowanie i wnioski końcowe” (rozdziały 7-8) uzmysławiają czytelnikowi, ile nowego można jeszcze było powiedzieć o technologii produkcji fajansowych mis w okresie ptolemejskim dzięki nowym metodom badawczym zastosowanym do obiektów z polsko-egipskich wykopalisk w Tell Atrib. Analiza tego materiału pozwoliła nawet odtworzyć kształt i sposób funkcjonowania pieca, którego fragment został tu znaleziony „in situ”.

Ogromny wysiłek badawczy i oryginalność metodologiczna wystawiają warsztatowi naukowemu autorki dysertacji jak najlepsze świadectwo. xxx mieć pewność, że praca ta stanie się źródłem inspiracji dla dalszych badań nad kulturą materialną Egiptu grecko-rzymskiego.

Niniejszym stwierdzam, że recenzowana praca pod względem tak formalnym, jak i merytorycznym zawiera wszystkie elementy niezbędne dla dysertacji doktorskich, spełniając tym samym wymogi stawiane rozprawom doktorskim określonym w art. 187 Ustawy z dnia 3 lipca 2018 r – Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 nr 1669) i ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 20. 07. 2018 r. (Dz. U. 2018 nr 1668). Wnioskuje zatem o dopuszczenie mgr Małgorzaty Zaremba do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Karol Myśliwiec

Warszawa, 25. 04. 2023